

SAS PÉTER

„HÁZSONGÁRDI FÁTYOL”

A kolozsvári temető poétikája

„Milyen csodálatosan szép ő! A kolozsváriak nem is tudják, mekkora külső értéket is jelent számukra. Idegen szem s távolról jött lélek bírja csak igazán fölfogni esztétikáját, mely nem ismertetés, hanem nagy tanulmányt érdemelne.”

Spectator (Krenner Miklós): *A házsongárdi temető*¹

A Házsongárdi temető – mint az élet és a halál kolozsvári találkozási pontja – nagyon fontos üzenetet hordoz az örök életben hívőknek és az elmúlástól rettegőknek egyaránt. Az egykoron a temető kapujára szegzett elhíresült üzenet napjainkban sem változhatott meg, emberemlékezet óta ugyanazt az igazságot hirdeti: „Nincs halál, csak élet!”

■ Ha kiválasztanók az Erdély történelmével foglalkozó témák közül azt, amelyikkel a legnagyobb megtiszteltetés és felelősség foglalkozni, akkor az egyik legismertebb erdélyi coemeterium, a kolozsvári Házsongárdi temető történetének, múltjának és jelenének a fennálló ismeretanyag alapján történhető bemutatása, valamint ünnepi és hétköznapi arcának tényszerűen való rekonstruálása lehetne.

A *Házsongárdi fátyol* címet Krenner Miklóstól, írói nevén Spectatortól (1875–1968), a közmegebecsülésnek örvendő publicistától, közírótól kölcsönöztem. Mégpedig azzal a céllal, hogy közreműködésével újabb szempont, újszerűbb megközelítési mód társuljon a Házsongárdi temető napjainkban már igencsak terjedelmesnek mondható, minden kötetével főhajtást kifejező, általuk is köveinek, sírfeliratainak fennmaradását, átmentését szolgáló irodalmába. Krenner Miklós megközelítésében: „Hol a házsongárdi fátyol, és mit akar ez a szólam jelenteni? Fátyol, amely eltakar és szépít, mint ahogy az erdélyi képzelet megfogalmazta, mikor régen a fátyolt szépítőnek elnevezte? A Deák Ferenc fátyola, mely beborít tragikus rendelkezést, amelyet a hatalom egykor vérezen erőszakolt, de az új idő békülve már felejtetni akart? A szem fátyola, a könnytől a veszendők miatt, gondtól, hogy ami történik, mikor a múlt összetör, összefacsarja a szívünket, mert hiába: hagyomány és történelmiség emberének a folytonosság, a kész érték, a régi közös tulajdon megmaradása nagyon lelken fekszik? Az igazi antik kolozsvári ember a

házsongárdi temetőt, amely egyszersmind erdő és közel ötszáz éves múltjával tulajdonképp már múzeum, szeretné minden régi kövével és minden öreg fájával megőrizni, a hírességét biztosító e föltételek miatt is már. De a jelen másként gondolkozhat.”²

A temető monográfusai előkelő helyeken állnak az erdélyi tudományosság rangsorában. Munkásságuknak a téma ünnepélyességének igényével és elvárásával történt összefoglalása Kiss András (1922–2013) ny. főlevéltáros szakmai működésének fontos része.³ Alkalmi bibliográfusi adatgyűjtése mellett folytatta egyéni munkásságát, megbízható forrásközlései új lendületet adtak a Házsongárdi sírkert kutatásának.⁴

Kiss András egyik írásából tudunk az immár panteonként emlegetett köztemető első összegzéséről, s mégsem ismerhetjük meg Knapienszky Kázmér kataszteri hivatalnok, az egykori 1848-as lengyel légió tagjának először talán csak megélhetésül elvállalt, majd egyre nagyobb szenvedéllyel végzett, végül szinte a megszállottság erejével úzótt sírkőfelirat-összeíró munkássága végeredményét, a temető helyrajzának felvételét és az akkor még szinte érintetlenül fellelhető, mintegy hatezerre becsült sírfelirat összeírását, hogy egyikük se kallódhasson el. Kéziratos munkája a korabeli állapot teljességének igényével készült, de örök balszerencsénkre a Párkák, a Sors és a Végzet istennői másként határoztak a felbecsülhetetlen jelentőségű, vaskos kézirat sorsáról, s a fontosságát fel nem ismerő városi tanács asszisztálásával végül özvegye kezén elkallódhatott.⁵

Ennek ellenére egyik összeírását ismerhetjük, mely a Házsongárdi temetőben nyugvó közel száz 1848–49-es-es magyar szabadságharcos sírkőfeliratát vette lajstromba. Összeírásuk a kolozsvári Országos Ereklýmúzeum őrzetében volt. A *Történelmi Lapok* novemberi száma részletesen ismertette a nevek mögött rejlő adatokat.⁶

A temetővel foglalkozó írások olvasása közben újabb remény csillant fel újabb adatok megszerzésére. Az egyik híradás szerint „Csányi Gusztáv városi birtokrendező mérnök, a kolozsvári törvényszék állandó földmérő szakértője 1901-ben kataszteri térképet készített az egész temetőről”.⁷ Előzménye, hogy az 1856-ban megkezdődött magyarországi kataszteri felmérés kolozsvári részét a kincses város saját erőből oldotta meg, melyet az 1890-es években Breiner Géza mérnök irányított. A kataszteri térkép átnézeti, utcahálózatának nevezett változatát Csányi Gusztáv mérnök 1917-ben 1:5000 méretarányban megszerkesztette, és 1917-ben kiadta.⁸

A hozzánk időben és közfelfogásban közelebb álló 20. század is kivajúdta a maga további elkötelezett temetőmonográfusait, akik szinte mindegyike – az eredetileg Nyikolaj Vasziljevics Gogol (1809–1852) nevéhez fűződő irodalomtörténeti hasonlatot parafrázálva – Kelemen Lajos (1877–1963), a „legendás levéltáros” köpenyéből bújtak elő. A helyi és a velük közeli rokonságban álló turisták csoportjait egyaránt magával ragadó városnéző sétái mellett temetőlátogatói ismertetései is felejthetetlennek bizonyultak.⁹ A személyes élmény hatása okozta két egyetemista fiatalember, a későbbiekben saját útját járó Kohn Hillel (1891–1972), a nemzetköziség magába szippantotta közgazdász és Zsakó Gyula (1890–1875), az anyaországban karriert csinált törvényszéki bírósági tanácsjegyző felbuzdulását.¹⁰ Az első világháború után abbamaradt munkájuk – szólt a híradás – csak történelemhordozó veszteségeink sorát növelhetné – ha így történt volna. Zsakó Gyula a megváltozott államhatárok szorításában is folytatta a házsongárdi sírfeliratok gyűjtését, melyekből „mutatóba” közölt is.¹¹

A hóstáti földészek temetkező részében másolta le ezeket a „költői lendületű” feliratokat:

*Vándor, Tímár Károly sírkövét látod itt,
Kit halni honából harcvágya messze vitt,
Csak árnyéka leng itt, testét Velenczében
Idegen hant fedi Olasz hon keblében.
Órmester, jó vitéz, hű fiú volt s derék
Bajtársai vesztét öszvesen érezék.
Jozefa kis hűgát e néma sír fedi
S érettök hullnak a bús anya könnyei.
Meholt 1815. márczius 4-kén.*

A fiatalon elhunyt Asztalos Pál sírírata szerint:

*Rövid élet, hosszú álom,
Ez volt jutalmad pályádon.*

Az atyai szeretet megnyilatkozása Kócsi Károly ref. kollégiumi tanár sírkövén:

*Ki szeret, s kit úgy szeretnek
Meghalni annak nem lehet.*

Figyelmeztetés a sírfelirat-olvasókhöz özv. Bihari Lászlóné sírkövén:

A kints magasztal a föld aláz, ne hidd el magad vándor.

Az özvegyi fájdalom megnyilatkozása:

*Rövid az élet siratni téged
Hosszú az élet élni nélküled.*

Egy boldog házaseset emléke Bíró István és felesége, Koppándi Anna példázatával:

*Végződvén utjok két öreg
Vándornak
Itt nyugszik föld részek
Keblében a pornak.
Bíró István kedves élete
Párjával
Jó és hív feleség Koppán-
di Annával
Negyvenkilentz évig ter-
jede páros életek
Melyben együtt tellyes sze-
retettel éltek.
Számos esztendőig élvén,
Már megholtak,
Mert a múlandóság gyer-*

mekei voltak,
 Emberek, barátim ez a ti
 sorsotok,
 Hamarabb vagy később mind
 Meg kell halnotok.
 Utolsó lakhelyünk lesz
 A temetőbe,
 Mikor betakarnak gyászos lepedőbe.
 De csak testünk vagyon a por hatalmában,
 Lelkünk istenrészek az ég várában.
 Porok nyugodjatok hát föld kebelében,
 Ti lelkek éljetez az ég édenében.

Herepei János (1891–1970) művelődéstörténész szinte az egész temetőt behálózó famíliája sírjait követve bővítette komoly monográfiává az általa szóra bírt régi sírjeleket.¹² Hátizsákjából kikandikáló ásója jelezte, a szóbeli megemlékezéstől eljutott a megörökítés cselekvéséig.¹³ Amikor csak lehetőség adódik, mindig tudatosítani kellene sírkököteté előszavának nyomtatásból kihagyott két mondatát: „Szeretném, ha könyvem áttanulmányozása után Te is azt éreznéd, hogy ennél a darab helynél szebb, emlékekben gazdagabb magyar föld nincsen is e világon! De ha netalán mégis csalódnál, hidd el, nem az emlékekben van a hiba, hanem csak az én gyarló tollamban.”¹⁴ A megcsonkított előszó kárpótlásául gyönyörköd-jünk Hintz Mátvás 1626. évbéli sírkövének reneszánsz pajzsát ékesítő két tulipánban, mely még a magyar tulipánkultusz kezdete előtt nyílt ki vas-földjében.¹⁵

Kétségtelen, hogy a Házsongárdi temető többször nekirugaszkodó bemutatása legnagyobb részben Gaal György nevéhez és munkásságához kötődik.¹⁶

A földből szótt egyentakaró alatt nyugvó „hétköznapi” jelzővel számontartott és magyarságukon alapuló önazonosságtudatukat sírfelirataikkal halálukban is megvalló egykori közös elődeink átörökítő megmentése egyszerre össznemzeti érdek és identitástudat erősítő feladat.

Az országos ismertséget szerzett halottak mellett elvárható a közfigyelem felkeltése az önmagukra fontos hivatali beosztással, vezető szereppel, arisztokrata származással, nevüket hátra nem hagyó, életművel, fontos felfedezéssel vagy maradandó alkotással hírnevet nem szerzett halottak ismerete is. Meglehet, hogy a társadalom emlékezőtehetsége elgyengülhet egy-egy pillanatra, de ez figyelemfelhívó lehetőség lehet arra is, hogy annál jobban tisztelhesünk és ünnepehesünk a történelem árnyékában élteket. A tisztelgő főhajtáshoz nem szükséges az sem, hogy az ott nyugvó sírkövén a kolozsvári polgár meghatározás vagy a kincses várossal való egyéb fontos kapcsolat legyen olvasható. Teljességgel elegendő, ha sírját a házsongárdi emlékhelyen találhatjuk. A „fátyol” teljességéhez fontos ismerni a már zárandokhelyé magasztosult temető nemcsak ünnepi, hanem történelmet hordozó hétköznapi arcát is, a sorsát meghatározó, impérium-változások alkalmából mindig változó tartalmú, más-más nemzetiség primátusát hirdető városi rendeletekkel.

Gaal Györgynek, a Házsongárdi temető egyik legelkötelezettebb kutatójának alábbi mondatai új lendületet adhatnak a további levéltári és könyvtári kutatások szükségességének: „Aránylag szegényebb a temető a feliratok szövegét illetően. Nincsenek jellegzetes helyi fordulatok, szólások, legtöbbször csak az életkorról, foglalkozásról, esetleg címekről nyújt felvilágosítást egy-egy sírkő. Alig

néhány sírverset tartunk számon.”¹⁷ Szerencsére nem ennyire tragikus a helyzet. Ha senkit nem érdekelt volna, akkor a középosztály síremlék-feliratai jobbra önmagukkal együtt elporladtak volna.

Az újdonság erejével hathat, hogy a 19–20. századbeli sírfeliratokból többet megörökítettek és ma már ritkának számító, madárlátta folyóiratokban közöltek.

A *Magyar Polgár szerkesztősége Temetőpoézis* címen írt tárcacikkében kiemelte a sírszövegek jelentőségét, tanító mivoltát. Nem hallgathatta el az irántuk tanúsított érdektelenség megnyilvánulását sem. „A házsongárdi temető sírkövein található érdekes feliratok mindeddig még a kuriózumgyűjtők figyelmét sem tudták lekötni, jóllehet a helyi érdekességen kívül, nem egy olyan felirat is akad közöttük, mely fontos adalékokat nyújthat a múlt idők szokásainak megismeréséhez.”¹⁸ Ugyanakkor nem lehetett nem észrevenni, hogy a megállíthatatlanul változó, modernizálódó, anyagiásodó életforma közízlésre történő hatása az elhunytak dermedt mozdulatlanságra ítélt világát sem kerülhette el. Tudatosítani akarták, hogy a megszokott és megszeretett magyar nótás halotti poézis idővel halálra lesz ítélve. A halottkultusz is megváltozott, a temetés megszervezését, mikéntjét az elhunyt társadalomban elfoglalt helye helyett a leszámazottak becsvágya határozta meg. Akinek taszítóan igénytelen volt egy harmadosztályú temetés gondolata a vele járó szerény külsőségekkel, nem érte volna be alkalmi verselők rigmusaival sem.

Az *Állj meg vándor, ha már eddig jövél* kezdetű versek túlhaladottá váltak, az alkalmi, de még mindig naiv alaphangú versezetek kiszorították őket. Az életritmus felgyorsulása pattogó katonazenét idéző daktilusokat szeretett inkább hallani. A sírkövek lapjai mégsem maradtak üresek, divatot teremtve – a hiúság vásáráként – az elhunytak fiatalosra retusált fényképei jelentek meg.

Állításuk bizonyítására saját gyűjtésű sírfelirataikat közölték, melyekben inkább egy-egy alkalmi mondás helyettesítette a sablonossá vált verselemeket. Az irodalmi szempontok érvényesítése sem bizonyult az új temetőköltészet szempontrendszerére alappillérenek. Mégis jóleső érzés ilyenekkel, típusuk utolsónak számító mohikánjaival találkozni. A Házsongárdi temető kuriózumgyűjteménye nemcsak érdekes, hanem értékes is, hiszen kultúrhistoriai nevezetessége elvitathatatlan.¹⁹

A korábbi típusúak közül:

*Végeződvén atjok két öreg vándornak,
Itt nyugszik földrészök. Kebelében a pornak.
Negyvenkilencz évig terjedő páros éltek,
Melyben együtt teljes szeretettel éltek.
Számos esztendőig élvén már meghaltak.
Mert a múlandóság gyermekei voltak.
Emberek, barátim, ez a ti sorsotok.
Hamarább vagy később, mind meg kell halnotok. (1825-ből)*

Az újabb példa gyakorlottabb rímfaragót, akár igazi költőt is feltételez:

*Itt, hol a húzó és vonszó erőik
Főbb egy arányt szülnek,
A hova semmi bosszús szó
És rossz tettek nem férülnek,*

*Hol csak lágy nyugalmak törnek
Csendjébe e sírgödörnek...
A felettem elrebbent bút
Már nem érzem ide lent. (1829-ből)*

Megszokott sablonjai miatt az otthonosság érzetét keltő fogalmazás:

*Állj meg vándor, ha már eddig jövel.
Gondold fel, hogy kit rejt e rideg sírfödél.
Csendes vidék nyílt határa esméretlen útjain,
Benyíték sok nyomdókára
Holtak kész sírhalmain
E csendesség mezejében átalkelve meg állék
Testem pihenő helyében, holtak közé leszállék.
Utazó, ha nézésedet gyászos sírom növeli,
Éltem s nevem rendjeit ha kívánod megtudni:
Kovács Antal volt a nevem,
A míg ez világon éltem,
De az halál
Elragadta én tőlem,
Kis Borbála hű nőmet,
S özvegyi keservemet.
Bevégeztem éltemet,
Ezernyolczszáz negyvenben.*

Egy régebbi sírkő két strófája ügyes szójátékával törekedett tetszést aratni:

*Kinek házad volt világod,
S te világa házadnak,
Elhagyál s pusztá lett házad,
És a világ házadnak.
Most e néma, szűk sír házad,
De világod nem lehet,
Mert nincs ott mi volt
világod, Házad és hű hitvesed.
Csak a por az, mely porba száll,
De lelkünk lelkére talál.
Hitünk szép világában,
Az atyának házában.*

A szövegek gyűjtője a temetőkápolna szomszédságában megbújó sírkövön találta meg drámai erejével lelkét legközvetlenebbül megszólító sírverset:

*Megrezzent, megdördült
Egy mennyei szózat,
Jövel boldog lélek,
Az ég így ekhozott.
A Fő Hatalomnak,
Szava ilyen vala,*

A *Magyar Polgár* szerkesztősége második alkalommal egyetlen, 1810-ből származó sírverset közölt. Egy olyan filozofikus kuriózumot, amely az emberi élet stációit egy könyv részeihez hasonlítva mutatta be.

AZ EMBERI ÉLET EGY KÖNYV,
A KERESZTSÉG CZIMLAP,
A GYERMEKSÉG ÉLŐBESZÉD,
AZ IFJÚSÁG NAGY TÚZZEL IRT
ELSŐBB IV
A FÉRFIKOR CSENDES S CZÉLOS
FOLYAMATA A KÖNYVNEK,
AZ ÖREGSÉG MUTATÓ TÁBLA,
A KÉSŐ BŰNBÁNAT NYOMTATÁS
BELI HIBÁK.
A HALÁL ÁLTAL BETÉVŐDIK A
KOPORSÓNAK KEMÉNY DESZKA
TÁBLÁJÁRA S CSAK ÍTÉLETKOR FOG
FEL (ezután az már olvashatatlan.)²⁰

A kincses város Házsongárdon deponált, márványba, kőbe vagy fába vésett nemeslevelei már a Monarchiában kallódni kezdtek, sokuknak nyoma veszett, hogy a továbbiakban darabjaik építkezési alapként felbukkanva erősíthessék egymást. A lakóhelyük díszétől és megmaradt utolsó családi értéküktől is megfosztott temetőlakók egyetlen könnycseppet sem ejtettek, ők voltak az egyedüliek az estére már kihalt sírkertben, akik soha nem sírtak. Az egész közösséget érinthető pótolhatatlan veszteségeket okozható aljas eljárás nem maradhatott titokban, közfigyelmet követelt. A közfelháborodás szülte, precedensértékű, leleplező cikk egyedüli fecskéként nem csinált nyarat, másrészt semmi újdonsággal nem szolgált, amiről a sírok tulajdonosai már ne tudtak volna: „A szabályzat szerint a gondozatlan sírok 20 év múlva visszamarad[nak] a temetőre, a kidőlt sírkövek pedig eladhatók. A temetőfelügyelő nem fordít gondot arra, hogy hány év óta gondozatlan a sír, hanem ha látja, hogy az elhunyt rokonai nem érdeklődnek iránta, egyszerűen eladja a sírhelyet másnak. Ha talán köve is van, szénnel egy fekete jelt húz rá. Ez a temetői proscibálás. A megjelölt kő ki fog dűlni. Sírt fognak ásni a fundamentuma alá, s egy pár nap múlva a kő besüpped, aztán ledől az új sírra. A ledült kő pedig eladható, tehát eladatik. Ha pedig itt elhunyt kedvese porló részeit a messze szakadt rokon évek múltán keresni jön, nem találja meg sem a követ, sem a hantot.”²¹

„Tenni kellett valamit. A lélek sebeit is gyógyító idő és a leszármazottak közösségi munkálkodása helyreállította a visszasírt régi házsongárdi közállapotokat: a puha szőnyegként a sírokhoz vezető gyeget a gyermekek nem taposták le és a marhák sem legelték le már.”²² A temetői poézis szelleme ismét átjárhatta a kegyeletápoló lelkeket, a halottak felett megint lüktetett az élet. A búzakalász díszítette földészek, a kezükben taglót tartó mészárosok, a kifeszítettbőr-emblémás

szűcsök és a kehely jelvényét papi méltósággal viselő ötvösök egyre jobban meg-nemesedtek népi heraldikájuk viseletében.

Sajnos a temető láttán nem mindenkit felebaráti érzületei vezérelték. Az anyagiak megszerzésének igénye még a elhunytak nyugvóhelyeit sem kímélte. De mit lehet egy halottól elvenni? Ha 7-től 12 koronás címerig rendelkező arisztokrata volt, a vele eltemetett ékszereit.

1921 márciusa végén a temetőben bűncselekmény történt, a gróf Beldi-kriptában nyugvó öt halott koporsójából elrabolták a velük eltemetett ékszereiket. A szakértőként felkért kőfaragó és bádogos mesterek megállapították, hogy az elkövetők ácskapoccsal jutottak be, és a koporsó lemezborítását ollóval vág-ták fel. Nemes György bádogosmester vélekedése szerint csak a koporsók lecine-zésével foglalkozók jöhettek számításba, közöttük rovott múltú, egykori inasa is. A rendőrség néhány nap alatt elfogta az egész bandát. A volt inas bevallotta, hogy amikor lecinezte egy „nagyúr” koporsóját, meglátta a vaskazettából átrakás-
ra váró ékszereket. Megállapították a tényleges elkövető, a lelkiismeret nélküli 29 éves pesti csirkefogó, Kucza János bűnösségét, akit Budapestről már kitiltot-tak mint notórius betörőt. A „zsákmány” egy pár briliáns fülbevaló keleti gyön-gyökkel, egy türkizes gyűrű, két jegygyűrű és egy ékköves gyűrű volt, melyeket hamar eladott.²³

Nem hallgathatjuk el, hogy a veszített világháború után a temetőbe is beszü-remkedő politika nagyobb kárt okozott, mint a magas talajvíz. A de facto 1918-ban elkezdett és a de jure 1920-ban befejeződött hatalomváltozás a temetőt és la-kóit is uralni akarta. Ennek érdekében 1921-ben rendeletben adtak utasításokat, mely szerint „minden sírhely, családi sírhely és kripta ez idő szerinti hozzátar-tozójának jelentkezni kell a köztemető felügyelői irodában, hogy tulajdonjogát megfelelő okmányokkal igazolja”.²⁴ Az anyaországi újságok arról cikkeztek – me-lyeket átvettek az erdélyi lapok is –, hogy 1925 és 1935 között a sírkertek lakóit közös sírba temetve felszámolják azok nyughelyeit.²⁵ Szerencsére a balkáni sa-játosságok miatt megtorpant a folyamat, a lapok csak az elhatározásokról számol-hattak be, nem az elvégzett cselekvésekről.²⁶

A temető megmérgetésekor jól vizsgázott, egy újságíró a kolozsvári lokálpat-rióták véleményét emelte közvélekedéssé: „Szép ez a mi temetőnk. Aki belép a kapuján, lelkébe belekap a halottak országa hatalmas hangulata. Nemzedékek hosszú sorának emléke lebeg a sírok és kövek felett, s a köztük emelkedő erdő ágbogas fái körül. Nem érzett szíve fájdalmat, lelke sajtást, nem ismer Istent, ki ezen a helyen be nem telik a kegyelet érzetével.”²⁷ A temető méltatását egészít-sük ki vigyázója dicséretével. Nem tudhatjuk, ki a Házsongárdi sírkert cerbe-rosza – alvilági őrzője –, de eddig sikeresen visszatartotta a profanizálás és a vallástalanítás igénytelen szándékával közeledő, lélek nélküli embereket.

Sajnos a sírkövek védelmében nem állt nyeresre. Új fogalom, az identitást gyengítő, pusztuló sírkő.

Krenner Miklós mindenki számára érthetően levezette a házsongárdi sírkö-vek fogyásának megállíthatatlannak tűnő folyamatát. „A tiszta román temető-igazgatás idején már valószínűs járvány lett a halottak kilakoltatásával a nagyon régi és nagyon szép kövek eltávolítása és megsemmisítése – fogalmazott egyér-telműen – a 17. század mintegy félszáz emléke tűnt el így.”²⁸ Követendő külföl-di példaként említette, hogy ott egy sírba több halottat is eltemethetnek úgy – a halottak nem viaskodnak –, hogy a régi köveket nem távolítják el. Ez pedig hoz-

zájáru a temető történeti jellegének megerősítéséhez. Kolozsváron nem merült fel ennek az alkalmazása.

Krenner Miklós véleménye szerint annyit mégiscsak elértek ebben a kisebbségi jellegű ügyben tett felszólamlások, hogy a többségében 18. és 19. századbeli köveket nem zúzták össze azonnal, hanem a temető északkeleti sarkában összegyűjtötték. Sorsuk azonban nem változott, vagy eladták és így újra eredeti funkciójukban hasznosították vagy – ha szerencsájük volt – értéket jelentő régiségük miatt múzeumba juttatták.

A Házsongárdi sírkert emlegetett szegletében – „a temető temetőjében” – felhalmozódott 200 kőből a legértékesebbeket a Református Kollégium magyar tanárai igyekeztek bemenekíteni intézményük területére vagy az unitárius templom környékére. Legnagyobb „fogásuk” Kőfaragó Benedek sírkövének elrejtése volt, aki a Farkas utcai református templom reneszánsz szószéke egyik alkotójaként szerzett ismertséget.

A körülmények szerencsés összjátéka folytán a kisebbségi újságíró-szervezet véget vethetett a sírkövek további eltávolításának. Kivételes előnyt jelentett, hogy 1938 és 1940 szeptembere között dr. Sebastian Bornemisa (1890–1953) volt újságíró, sajtóalminiszter lett Kolozsvár polgármestere. Hathatós közbelépésére véget ért a sírkővandalizmus. A begyűjtött sírjelekkel az volt az elképzelése, hogy megmentésük érdekében műemlékként – [M]onument [I]storic – lezárja a régi temetőrészt, és új sírkertet nyitnat. Ígérete komolyságát és az ügyben való elköteleződését nem tudjuk a puding próbájaként megszülető hitelesítéssel véleményezni. Az időközben életbe lépett második bécsi döntés, a „kurta magyar világ” időszaka a Házsongárdi sírkert jövőképét is újrafogalmaztatta. Akkor kellett volna elfogadni Krenner Miklós óhajtó javaslatát: „Legyen sziget a halottak országa, távol az emberi hivalgás förtelmétől.”²⁹

A temető szegletében felhalmozott 200 régi sírkő továbbra is várta Jézusát. Az 1940 ősztől ismét elképzelhetetlenül otthonossá vált Kolozsvár mágnesként vonzotta az elszármazottak utódait, a hasonnyelvű turistákat, akik olyan buzgón zarándokoltak a Házsongárdi temetőbe, mint a görögkatolikusok a piarista templomba.

A sírkövek helyzetének rendezését ismét a sajtó vetette fel, azzal a megoldási javaslatcsomaggal, hogy vagy vigyék vissza eredeti helyükre, vagy helyezzék el valamilyen autentikus környezetben, hogy a temető archaikus jellege megmaradhasson. A szebbnél szebb, már múzeumban levőket is vissza kellene vinni – „hiszen ez a temető most már nemcsak temető, hanem erdő is, múzeum is, megilletik régi tulajdonságai” – szögezte le Krenner Miklós.³⁰ Elkéstek a cselekvéssel, a 200 régi sírkőből talán tíz, ha támasztotta könyökével az erre a célra kijelölt ház falát. „A legtekintélyesebb kolozsvári tudós vezetésével egy bizottság már kiválasztott minden értékes követ – a múzeum részére. Sajnos ez csak néhány kő menekülését jelenti, egyoldalú válogatást, mert a tudós tekintély a múzeum szempontjait nézi, s ez érthetően temető-, sőt művészettelenes. Kolozsvári szokás. Magában a múzeumegyületben is úgyszólván állandóan harcol két érdek: a múzeumi és a szakosztályi, vagyis egyetemtanári érdek, a tekintélyek lelkes és makacs egyoldalúsága döntően esik latba. [...] De fejezzük be a zokszókat. Itt az ideje, hogy eldöntsük, melyik házsongárdi fátyolt is kell értenünk? Nos, mind a három vonatkozásút. Nagyon jól tudjuk, hogy akit elvi dohogónak és mindent elbírálónak néznek, annak szava úgyis és mindenként csak pusztá-

ba kiáltó szó lehet. Akkor igazán mindegy, hogy az egyikre vagy mind a három fátyolra céloz-e? Ó, Házsongárd, miért van balsorsod?”³¹

Ezt a temetőt nem sajátíthatja ki a zord elmúlás sem. A végtelenbe vesző múltban elkezdett és a végtelenbe vesző jövőben folytatandó munkája közben a Vén Kaszás is érezhette már az eltelt időfolyam súlyát s néha-néha titokban megpihent egy cseppet. Ezeket a ritka alkalmakat használták ki leleményes fiatalok, hogy a természet harsogó zöldjében az örök élet reményének ígéretére emlékezzenek és emlékeztessenek. Az ilyen lopott, az elmúláson győzedelmeskedő felejthetetlen pillanatokot idézik fel egy szerelmespár egymásnak szóló, valamegyik porladó grófi kriptá falába karcolt üzenetei, melyekből – történetük keretében – Szabó Endre szinte kisregényt varázsolt.³²

„Az eső elől ide menekültünk. Zsóka – Feri 1914. VI. hó 15-én.” „Nagyon ke-restelek. Hol vagy? Valamelyik nap indulok. 1914. hó X. 16. Feri.” „Ott voltam, mint sebesült katona. 1917. VI. 14. Feri.” „Kerestem, sehol sem találtam Elutaztam Pestre. 1917. V. 8-án Feri.” „Szeretlek, várlak, Zsóka, 1918. X. 4.” „Sokszor kijöttem ide, hogy drága emlékeimet felfedezzem. Hallottam, hogy a fogságból visszatért. Én egész télen Kolozsváron voltam. Csak még egyszer láthatnám. Még mindig szeretem, 1919. május 19. Zsóka.” „Itt vagyok. Hol találhatom? Zsóka, 1922. IX. 25.” „Itt vagy? Még mindig szeretlek, 1922. X. hó . . . Zsóka” „Kerestem 1923. VI. Zsóka” „Itt voltam. Hol van Zsóka? 1938. IX. 10. Feri.”

A különböző korokban elhunytak feletti kegyeletes megemlékezés a 19. század közepén magasabb lépcsőfokra lépett. 1855. november 22. napja azóta évente tartandó ünnepi esemény lett a temető történetében. Mindenszentek napján addig is megemlékeztek a hunyt lelkek városába költözöttekről. Wendler Frigyes (1810–1878) polgármesternek köszönhetően aznap új kultusz teremtődött. A kegyelet virágaival érkező polgárokat szépen berendezett és bekerített temető, az egész életében közszeretnek örvendett filantrop, Barra Imre (1799–1854) orvos – akinek temetésén a fél Kolozsvár részt vett – leleplezendő sírszobra, a helybeli hangászkar alkalomhoz illő bús melódiai és addig nem tapasztalt csodálatos díszkivilágítás fogadta. Ez volt az első és azóta sem feledett alkalom, hogy halottak napján a hátramaradottak világitottak a mennyei szálláscsinálóknak. A maga nemében hasonlóan felejthetetlen lehetett minden generációnak az 1940-es halottak napja, amikor az elhunytak mellett az élők is minden megkötöttség és engedély nélkül énekelhették nemzeti Himnuszukat.

A Házsongárdi sírkertet nem kell félteni, szimbiózisban él a kincses várossal. A temetőt a múlttal hozzák kapcsolatba, holott a jövővel kellene, hiszen egyszer majd minden kolozsvárinak szüksége lesz rá.

A Házsongárdi temető – mint az élet és a halál kolozsvári találkozási pontja – nagyon fontos üzenetet hordoz az örök életben hívőknek és az elmúlástól rettegőknek egyaránt. Az egykoron a temető kapujára szegezett elhíresült üzenet napjainkban sem változhatott meg, emberemlékezet óta ugyanazt az igazságot hirdeti: „Nincs halál, csak élet!”³³

Ezt a megállapítást az évszázadok csiszolta homokóraszemek lomha pergésére berendezett életvitelű temetőlakók is megerősíthetik, hiszen ők már tudják, hogy valóban van feltámadás.

■ JEGYZETEK

1. Spectator (Krenner Miklós): *A házsongárdi temető*. Ellenzék 1930. november 1. 247. sz. 43.
2. Spectator (Krenner Miklós): *Házsongárdi fátyol*. Magyar Nemzet 1942. július 29. 170. sz. 4.

3. Kiss András: *Kolozsvári helytörténetírás Jakab Elektől Herepei Jánosig*. A beszélő kövek. In: *Uő: Más források, más értelmezések*. Mentor, Marosvásárhely, 2003. 268–287.
4. Kiss András: *A Házsongárdi temető*. In: *Uő: Források és értelmezések*. Kriterion, Kvár, 1994. 112–118.; *Házsongárdi krónika*. In: *Uő: Források és értelmezések* i. m. 112–119.
5. Kiss András: *Kolozsvári helytörténetírás Jakab Elektől Herepei Jánosig*. A beszélő kövek i. m. 280–281.
6. *A kolozsvári szabadsághősök*. Fővárosi Lapok 1894. november 3. 304. sz. 2606.
7. *Ellenzék* 1921. március 31. 62. sz. 20.
8. Bartos-Elekes Zsombor: *Kolozsvár régi kataszteri térképei és georeferált közzétételük*. Catastrum, 2015. 3. sz. 3.
9. Akiknek nem világítanak, de akiknek élete és emléke örökkön világít. Kelemen Lajos, a neves történettudós, pillanatra feltámasztja halottaiból a híres házsongárdi temetőt. Keleti Újság 1928. november 2. 250. sz. 5.; *A házsongárdi temető nagy halottairól beszél Kelemen Lajos, a kiváló történettudós*. (Hobán Jenő interjúja) In: *Uő: Művészettörténeti tanulmányok *** Bev. tan., sajtó alá rend. B. Nagy Margit. Kriterion, Buk., 1984. 318–338.
10. *A kolozsvári Házsongárdi temető sírkövei 1700-ig*. Első közlemény. Erdélyi Múzeum 1911. 5. sz. 284–303.; *A kolozsvári Házsongárdi temető sírkövei 1700-ig*. Második közlemény. Erdélyi Múzeum 1911. 6. sz. 331–341.
11. Zsakó Gyula: *Barangolás a kolozsvári házsongárdi temetőben*. Budapesti Hírlap 1927. október 30. 247. sz. 11–13.
12. Herepei János: *A Házsongárdi temető régi sírkövei*. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez. Sajtó alá rend. Balassa Iván, Herner János, Keserű Bálint, utószó Balassa Iván. Akadémiai, Bp., 1988.
13. Sas Péter: *Herepei János, az erdélyi temetők krónikása*. Honismeret 1999. 1. sz. 41–44.
14. Sas Péter: *Herepei János: A Házsongárdi temető régi sírkövei*. Magyar Múzeum 1991. 1–4. füzet. 282.
15. Parádi Ferenc: *Bolyongás a házsongárdi temetőben*. Erdély 1939. 4. sz. 8.
16. Gaal György: *Házsongárdi Panteon*. Korunk 1972. 3. sz. 247–388.; *Tört kövön és porladó kereszten. Pusztló múlt és fájó jelen a kolozsvári temetőben*. Stúdium, Kvár, 2009.; Gránitz Miklós – Gaal György: *Örök Házsongárd. Kolozsvár sírkertje a századok sodrában*. I–II. Pharma Press, Bp., 2010.; *A Házsongárdtól a Kismezőig. A kolozsvári sírkertek a XIX–XX. századból*. Exit, Kvár, 2016.
17. Gaal György: *Házsongárdi Panteon* i. m. 388.
18. Magyar Polgár 1900. október 31. 250. sz. 1–2.
19. Magyar Polgár 1900. október 31. 250. sz. 1–2.
20. Magyar Polgár 1900. december 18. 298. sz. 6.
21. *A temető*. Kolozsvár 1894. december 10. 282. sz. 3.
22. *A temető* i. m. 3.
23. *Ellenzék* 1921. március 31. 63. sz. 5.
24. *Ellenzék* 1921. március 31. 62. sz. 4.
25. *Közös sírgödörbe kerülnek a régi Erdély nagyjai. A kolozsvári házsongárdi temetőt lezárják*. Magyarország 1925. július 8. 150. sz. 7.
26. Chicherean Mária: *Közös sírba temetik a régi Erdély nagyjait. A kolozsvári házsongárdi temető sorsa*. Budapesti Hírlap 1926. március 4. 51. sz. 5.
27. *A temető* i. m. 3.
28. Krenner Miklós: *Házsongárdi fátyol* i. m. 4.
29. Spectator (Krenner Miklós): *A házsongárdi temető* i. m. 9.
30. Krenner Miklós: *Házsongárdi fátyol* i. m. 4.
31. Krenner Miklós: *Házsongárdi fátyol* i. m. 4.
32. Szabó Endre: *Régi szerelem története egy házsongárdi kriptá falán*. *Ellenzék*, 1944. március 11. 58. sz. 9.
33. *Hétfő Reggel* 1941. október 13. 41. sz. 6.